

УДК 0.70 325: 37. 035.6

Ничик Л.А., аспірантка
Інституту журналістики
КНУ ім. Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ЖУРНАЛІСТИКОЗНАВСТВІ

Стаття присвячена розвитку вітчизняної наукової думки щодо проблеми національного виховання. Автор подає філософське та педагогічне осмислення визначеного питання, називає освітянські проблеми, обґрунтовані сучасними українськими журналістикознавцями, визначаючи місце власного наукового дослідження.

Зміни, які відбулися після розпаду тоталітарної радянської системи, утворення незалежної, соборної Української держави висунули на перший план ряд завдань, виконання яких є необхідним для сучасного українського суспільства. Одним з них є обґрунтування пріоритетів у вітчизняній системі освіти на сучасному етапі її розвитку. Найважливішим засобом та джерелом формування громадян України, підґрунтям всієї системи освіти має стати національне виховання, яке максимально враховує історичні, географічні, економічні, політичні і, звичайно ж, психологічні особливості представників української нації. Майбутнє Української держави важко уявити без усвідомлення істини: «Національне виховання – то не те, що може бути або може й не бути; це – першооснова демократичних засад освіти й виховання, першооснова поваги держави до самої себе» [26, 12].

Одним із чинників, який забезпечує поширення думки про необхідність національного виховання у суспільстві, є вітчизняна педагогічна преса, яка концентрує в собі науковий потенціал суспільно-педагогічних діячів, представляючи на широкий огляд передові педагогічні ідеї та положення. Тому вважаємо за потрібне розглядати пресу в контексті педагогічної літератури про національне виховання.

Актуальність цієї педагогічної проблеми спричинила появу наукових праць, які так чи інакше розкривають її. Умовно їх можна поділити на п'ять частин:

- філософські основи дослідження явища національного;
- монографії, навчально-методичні посібники педагогів з цього питання;
- дисертаційні дослідження вчених-педагогів з проблеми національного виховання;
- наукові дослідження педагогічних проблем на основі вітчизняної освітянської журналістики;
- педагогічна преса як джерело дослідження сучасних журналісткознавців.

Безсумнівним є той факт, що широке обговорення, обґрунтування та об'єктивне висвітлення унікальності, окремішності української нації і, відповідно, її похідної – національного виховання – стало можливим за умов незалежності України, оскільки традиційний для радянської науки аналіз історико-педагогічного процесу не дозволяв цього зробити. Проголошення незалежності України відкрило нові горизонти для вітчизняної науки і, насамперед, – для філософії.

На початку ХХ століття західноєвропейська модель філософствування увійшла в суперечність з дійсною практикою існування людини. Якщо раніше об'єднуючу роль у генезі історичного процесу надавали класам, локальним цивілізаціям тощо, то у ХХ столітті головним інтегрувальним фактором у розгляданні історії стає нація.

У зв'язку з цим з'явилося багато понять, які спрямовані на корекцію смислу національного: «нація», «національність», «націоналізм», «національна ідея», «національний характер» тощо. Визначенню цих дефініцій сприяють пошуки унікальних моментів українського національного буття, окреслення специфічних рис, які не є способом відмежовування від інших унікальностей, а є демонстрацією можливості діалогічного спілкування з ними, що є надзвичайно важливим у світовому процесі глобалізації.

У дисертаційних дослідженнях сучасних українських філософів обґрунтовується весь спектр питань, пов'язаних з явищем національного: національна ідея як фактор державотворення [63]; поняття «національна свідомість», її структура та роль у становленні нації як суб'єкта історії [72]; поняття «національно-політична свідомість», проблеми та шляхи її формування у сучасному

українському суспільстві [9]; проблема спадкоємності в національній самосвідомості за умов посттоталітаризму, розвиток чинників і засобів конструктивізації спадкоємних процесів в Україні [11]; сутність поліетнічного соціуму як суспільного феномену та детермінанти у самосвідомості особистості [38]; концепція національного характеру, особливості та головні аспекти розвитку українського національного характеру [76]; національний ідеал як складна ціннісно-світоглядна категорія в українській філософській думці першої половини ХХ ст. [20]. Підґрунтям життєдіяльності національної школи є філософське осмислення таких питань: формування національних цінностей особистості як специфічний процес соціалізації [27]; роль смисложиттєвих установок в процесі формування свідомості підлітка [73]; навчання як істотний фактор соціалізації індивіда [58]. Проблеми вищої школи лягли в основу дисертаційних досліджень А.Ярошенко та М.Коноха [78; 25]. Найважливішу роль у формуванні духовних цінностей студентів вони відводять соціальній філософії.

Отже, суспільно-політичні зміни в Україні сприяли активізації досліджень вчених-філософів, які розкривають суть та специфіку поняття «нація» та його похідних. Адекватне і своєчасне обґрунтування їх сприяє відтворенню унікального національного культурного поля, в межах якого і відбувається становлення особистості українця.

Вирішення проблеми національного виховання є необхідним для педагогів. Їй присвячено монографії, навчально-методичні посібники, підручники. З метою полегшення аналізу вся вищезазначена педагогічна література поділена на кілька груп.

1. Роботи, які стосуються національного феномена в контексті українського державотворення [53], ролі української мови у розбудові Української держави [50; 51], теоретичному обґрунтуванню національного виховання [3; 56], проблеми пошуків морально-духовного піднесення нації [37]. Дослідники вказують на пріоритетне значення національного виховання в українському суспільстві, оскільки воно «реалізує глибоке і всебічне пізнання рідного народу, його історії, культури,

духовності і на цій основі – пізнання кожним учнем, вихованцем самого себе як індивідуальності і як частки своєї нації, а через неї і всього людства» [56, 186].

2. Наукові праці про історичний розвиток національної школи в Україні: концептуальні положення щодо становлення в кінці XIX – на початку XX ст. української національної школи (К.Ушинський, Г.Ващенко, С.Русова, І.Огієнко, О.Духнович та А.Волошин); витоки ідеї про національну школу в XVI – XVIII ст., об'єктивні та суб'єктивні фактори, які перетворили українську школу в засіб русифікації українського народу в радянський період [60]

3. Посібники про етнопедагогіку як підґрунтя національного виховання: основні педагогічні поняття народу [2]; теоретичні засади етнопедагогіки та її історичний розвиток [33]; погляд на дитину як об'єкт та суб'єкт виховання в сім'ї [59].

4. Дослідження поняття патріотизму: теоретичне обґрунтування сутності, структури патріотизму сучасних старшокласників [45]; виховання патріотизму і формування культури міжнаціональних відносин в учнів шкіл-інтернатів [21].

5. Посібники та підручники з проблеми громадянського виховання: проблеми, досвід та перспективи громадянського виховання в Україні [14]; ознайомлення з поняттями демократії як кроки до громадянського суспільства [48]; концептуальні засади формування громадянської культури старшокласників [18]; зміст громадянської освіти, роль установок у вихованні громадянина демократичного суспільства [66]; роль нововведень у громадянському вихованні підлітків [17]; теоретичні основи виховання громадянина і професіонала [1].

6. Навчально-методичні посібники про зміст та сутність поняття «національна самосвідомість»: твори художньої літератури як засіб формування національної самосвідомості [35]; можливості виховання національної свідомості під час проведення уроків та у позаурочний час [57].

7. Методичні розробки та рекомендації щодо створення системи національного виховання учнів: методика і майстерність педагога-вихователя в організації виховного процесу в сучасній школі [10]; аналіз педагогічних

можливостей українського народознавства у виховній роботі школи [39]; методичні розробки уроків та виховних годин [4; 54; 61].

Таким чином, монографії, посібники, методичні рекомендації вчених-педагогів розкривають такі проблеми національного виховання: актуальність і своєчасність дослідження цього питання, його науково-теоретичну базу; патріотизм, громадянське виховання, національна свідомість, обґрунтування форм, методів і засобів формування цих рис в учнів загальноосвітніх шкіл; методичні рекомендації щодо проведення уроків та позакласних заходів.

Крім проаналізованих наукових праць з проблеми національного виховання є ряд дисертаційних досліджень педагогів:

1) розгляд патріотичного виховання учнів середньої школи на героїчних традиціях українського народу на уроках української літератури в старших класах [19; 22], а у молодших школярів на матеріалі творчості П.Тичини [41]; на уроках обслуговуючої праці шляхом вивчення традиційно жіночих видів декоративно-прикладного мистецтва [42]; патріотичне виховання студентської молоді в українських та польських вищих закладах освіти [5].

2) теоретико-методологічний аналіз формування громадянських якостей старшокласників [55], роль суспільствознавчих дисциплін у формуванні громадянської позиції старшокласників [77], виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України [28], принципи, організаційні форми і методи громадянського виховання у позаурочний час [52], спілкування українських школярів із зарубіжними однолітками як фактор формування рис громадянськості [65].

3) формування національної свідомості засобами народної музично-пісенної творчості, на творах західноукраїнських композиторів [13; 74], на матеріалі шкільних курсів географії [43], засобами туристсько-краєзнавчої роботи [8] й у процесі позаурочних занять народними ремеслами [62]. Крім того, виховання як процес творення цінностей розглядає І.Лебідь [32], формуванню духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури присвячено дисертацію А.Фасолі [71].

Заслугою вчених-педагогів є не тільки теоретичне обґрунтування складових національного виховання, а й експериментально доведені факти необхідності використання тих чи інших засобів для формування цілісної особистості українця.

Ось у такому науково-педагогічному контексті розвивається дослідження журналісткознавців, що вивчають пресу з погляду еволюції педагогічної думки про національне виховання.

У зв'язку з багатогранністю, складністю, актуальністю і значущістю історико-педагогічних аспектів проблеми національного виховання увагу привертає нагромаджений науковий фонд, невід'ємним своєрідним компонентом якого виступає освітянська преса. У наукових дослідженнях спостерігається спроба пояснити його закономірні зв'язки, які ґрунтуються на невіддільності преси від суспільно-політичного та культурно-освітнього розвитку українського суспільства, а також становлення педагогічної науки.

Нами вивчались перш за все праці педагогічного аспекту, де освітянська преса розглядається як впливовий чинник становлення національної педагогіки. Більшість дисертаційних досліджень вчених-педагогів стосується аналізу преси другої половини XIX – початку XX ст.: генеза ідей про українську національну школу [16]; ідея національної школи у педагогічній пресі на західноукраїнських землях [31]; проблема народної школи і виховання в педагогічній пресі [34]; виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20-30-х років XX ст. [30]. Створенню ідеалу вчителя присвячено наукову працю Е.Панасенко [44]. Ряд дисертацій розглядають вітчизняну педагогічну журналістику визначеного періоду як засіб вирішення проблеми сімейного виховання: теоретичні ідеї, зміст та методи виховання дітей у сім'ї [6], проблема підготовки батьків до розумового виховання дітей [7], підвищення педагогічної культури батьків [12]. Аналіз впливу засобів масової інформації на свідомість старшокласників здійснено у дисертаційному дослідженні С.Шандрук [75], а в роботі Д.Попової викладено зміст роботи учителя у процесі формування загальнолюдських цінностей у старшокласників засобами масової інформації [49].

У двох наступних дисертаціях преса є історичним джерелом: становлення і функціонування української національно-патріотичної журналістики другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. [29]; історія розвитку наукової та науково-популярної періодичної преси в Україні в ХІХ – першій третині ХХ ст. [24].

Аналіз педагогічних дисертацій на основі дослідження вітчизняної освітянської журналістики дозволяє зробити такі підсумки: у більшості дисертацій досліджується період другої половини ХІХ – початку ХХ ст., їхня тематика відтворює актуальні проблеми української педагогіки цього періоду – становлення національної школи, сімейне виховання, виховний ідеал тощо.

Інтерес до історії розвитку вітчизняної педагогіки і системи освіти сьогодні надзвичайно великий. Свідченням того є наукові праці, монографії з історії педагогіки та з проблем історії преси. Чимало дослідників звертають увагу на проблеми національної освіти в історичному аспекті. Особливо це стосується тих періодів в історії України, коли відчувались певні послаблення в імперській антиукраїнській політиці австрійського та російського царату та СРСР.

Таким плідним періодом в історії вітчизняної педагогічної преси є кінець ХІХ – початок ХХ ст. Більшість сучасних дослідників звертають увагу на тогочасні видання, і це є цілком виправданим. Окреслений період характеризувався зростанням українського руху, який сприяв пробудженню національної самосвідомості народу, формуванню надійного фундаменту для утвердження української нації у світі. У цьому процесі неабияку роль відіграли тогочасні педагогічні видання: часописи «Основа», «Киевская старина», «Учитель», «Українська школа», «Наш лемко», газети «Шкільна часопись», «Промінь» та «Каменярі» тощо. Застосовуючи принцип хронології, окреслимо дослідження журналістознавців у галузі педагогічної преси: шкільні проблеми на сторінках часописів «Основа» (1861-1862 рр.) та «Киевская старина» (1882-1906 рр.) [46; 47]; періодичні видання «Просвіти» в Галичині (1887-1939 рр.) [68, 47-50]; справи шкільництва Галичини у газеті «Шкільна часопись» (1881-1889) [68, 54-57]; досвід видання часопису «Учитель» (1889-1914) [69, 40-43] ; проблема видання шкільних підручників у галицьких педагогічних часописах початку ХХ ст. [68, 57-61];

проблеми народної освіти на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» [67, 249-253]; тематична спрямованість, зміст, процес розвитку української педагогічної преси міжреволюційного періоду [70, 93-97]; діяльність Іларія Карбулицького і функціонування педагогічних видань «Промінь» та «Каменярі» [64, 572-574]. Проблеми українізації школи на шпальтах газети «Рада», журналів «Світло», «Українська хата» та «Украинская жизнь» досліджувала О.Яцина [79]. Розвиток національної освіти на сторінках українських часописів Східної України (1905-1914) розкрили Н.Остапенко та Н.Сидоренко [40]. Проблеми вищої школи в період утворення та становлення Української держави відображені у статті Г.Рудого [67, 278-285]. Структура та проблематика педагогічних часописів Галичини міжвоєнного періоду показана у статті О.Антоник [68, 90-94]. Л.Середяк досліджувала журнал «Українська школа» (1925-1939) [70, 423-427], а В.Денисюк – часопис «Наш лемко» [67, 33-339]. Періодичні видання товариства «Українська школа у Рівному» (30-ті рр. XX ст.) відтворені у статті І.Міляевич [36]. Процес розвитку шкільництва на західноукраїнських землях у 20-30-х роках показаний у праці Т.Завгородньої [15].

Так вчені характеризують період кінця XIX – початку XX століття в історії вітчизняної педагогічної журналістики. Наступним у хронологічному порядку є т. зв. період радянської науки, який не дозволяв об'єктивне висвітлення історії розвитку національної школи, освіти, преси. І лише з часу проголошення незалежності Української держави стало можливим дослідження вітчизняної української педагогіки та освітянської преси.

Як засвідчують дослідження журналістознавців, на сторінках сучасної педагогічної преси обговорюються різні проблеми вітчизняної системи освіти: шляхи реформування національної освіти, багатовимірний зміст інноваційних процесів [70, 235-239]; гуманітаризація освіти [70, 371-375]; видання підручників природничо-наукового циклу [70, 375-380]; створення підручників для початкової школи [70, 380-390]; підготовка керівних кадрів у системі освіти [68, 188-190]; проблема управління школою на сторінках журналу «Рідна школа» [68, 185-188]; видання

регіонального журналу «Освіта на Луганщині» [67, 546-550]. У ґрунтовній статті О.Кошовця «Когнітивний і національно-культурний комунікатив сучасної освітянської преси» йдеться про розвиток фахової і масової педагогічної періодики. Дослідник засвідчує факт зростання кількості науково-практичних та навчально-методичних видань для середньої школи, науково-популярних часописів для дітей та юнацтва, однак автор вказує на недостатню тематичну повноту і відсутність системності у висвітленні актуальних проблем освіти і педагогіки. О.Кошовець зазначає: «Як бачимо, інформаційна підтримка освіти – проблема комплексна. Освітня періодика, безумовно, є важливою складовою продукування та використання спеціалізованої і масової освітньої інформації» [23, 584].

Аналіз наукових досліджень з проблеми національного виховання дозволяє зробити такі висновки: 1) питання є актуальним як для філософського осмислення, так і для теоретико-методологічного аналізу педагогів; 2) основними напрямками досліджень педагогів є: обґрунтування теоретичних засад національного виховання, окреслення змісту, суті та структури таких понять, як «патріотизм», «громадянськість», «національна свідомість»; 3) у дисертаційних дослідженнях вчених-педагогів на основі вивчення педагогічної преси аналізуються видання кінця XIX – першої третини XX століття; 4) журналістикознавці, вивчаючи пресу минулого, розглядають питання національної школи, а також інші освітянські проблеми на матеріалі сучасної педагогічної періодики. Однак відсутні наукові праці присвячені проблемі національного виховання у педагогічних журналах на сучасному етапі. Саме це й зумовило вибір теми нашого дослідження, яке повинно якоюсь мірою заповнити прогалину у вивченні проблеми національного виховання на основі педагогічної преси за період з 1991 до 2004 рр.

The article deals with the development of native scientific view of the national upbringing problem. The author presents philosophical and pedagogical comprehension of the definite problem, points out the educational problems which are proved by modern connoisseurs of journalism, defines the place of own scientific research.

Література

1. *Бойко Л.М., Шемет П.Г.* Виховуємо громадянина і професіонала: теорія, досвід. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2003. – 404 с.
2. *Васякович Г.П., Черніков П. І.* Етнопедагогіка і морально-естетичне виховання учнів: Методичний посібник. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1994. – 24 с.
3. *Вишневський О.* Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. – Львів: Львівський обласний науково-методичний інститут; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г.Ващенко, 1996. – 238 с.
4. Від роду – до народу / Укл. Л.Калкіна. – Кіровоград: РВЛ КІСМ, 1997. – 71с.
5. *Герасимчук В.І.* Патріотичне виховання студентської молоді в українських і польських вищих закладах освіти (порівняльний аналіз): Автореф. дис...канд. пед. наук. – К., 1998. – 17 с.
6. *Говорун А. В.* Сімейне виховання у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Х., 1995. – 24 с.
7. *Гордій Н.М.* Проблема підготовки батьків до розумового виховання дітей у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Х., 2000. – 18 с.
8. *Гуменюк Г.М.* Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: Автореф. дис...канд. пед. наук. – Тернопіль, 2000. – 21 с.
9. *Данилюк Л.М.* Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості: Автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 1999. – 19 с.
10. *Дем'янюк Т.Д.* Методика виховання в сучасній школі: Навчально-методичний посібник. – К.: Науково-методичний центр середньої освіти Міністерства і науки України, 2000. – 286 с.
11. *Дмитрієнко Ю.М.* Проблема спадкоємності в національній самосвідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Х., 1998. – 18 с.
12. *Дубінець І.В.* Педагогічна просвіта батьків у вітчизняній періодичній пресі

другої половини ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Луганськ, 2001. – 19 с.

13. *Єгорова І.В.* Формування національної самосвідомості у підлітків на уроках музики в загальноосвітній школі (на матеріалі творчої спадщини західноукраїнських композиторів ХІХ – початку ХХ ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2002. – 21 с.
14. *Завалевський Ю.І.* Громадянське виховання старшокласників: проблеми, досвід, перспективи: Навчально-методичний посібник. – К., 2003. – 104 с.
15. *Завгородня Т.К.* Педагогічна журналістика західноукраїнських земель і проблеми шкільної дидактики (1918 – 1939 рр.) /Українська періодика: історія і сучасність /Доп. і повід. другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21-22 грудня 1994р.; Ред. кол.: М.М.Романюк та ін. – Львів; Житомир, 1994. – С. 88–90.
16. *Зайченко І.В.* Проблеми української національної школи в пресі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... д-ра пед. наук. – К., 1996. – 44 с.
17. Інноваційні технології громадянського виховання молоді: Навчальний посібник / Дем'янюк Т.Д., Умурзакова Т.Ф., Манюк Л.В., Яремчук І.П. – К.: НМЦ середньої освіти МОН України. – К., 2003. – 264с.
18. *Іова В.Ю., Люріна Т.І.* Формування громадянської культури особистості: Навчально-методичний посібник.– Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. –172 с.
19. *Каюков В.І.* Патріотичне виховання учнів загальноосвітньої школи на героїчних традиціях українського народу: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Кіровоград, 1996. – 24 с.
20. *Кендус О.З.* Проблема національного ідеалу в українській філософській думці першої половини ХХ ст.: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Львів, 2003. – 20 с.
21. *Кобзар Б.С., Постовойтов Є.П., Дробот Л.С.* Виховання патріотизму і формування культури міжнаціональних відносин в учнів шкіл-інтернатів: Методичні рекомендації. – К.: «Фірма «ВПОЛ», 1997. – 56 с.

22. *Коваль В.О.* Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури в старших класах загальноосвітньої школи: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1999. – 16 с.
23. *Коновець О.Ф.* Когнітивний і національно-культурний комунікатив сучасної освітянської преси /Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та пові-домл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф. 24-26 жовт. 2003 р. – Львів, 2003. – С. 577–584.
24. *Коновець О.Ф.* Науково-просвітницька преса України ХІХ – перша третина ХХ ст. Історія. Теорія. Практика: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1994. – 39 с.
25. *Конох М.С.* Проблеми освіти в контексті соціально-філософського аналізу: Автореф. дис... д-ра філос. наук. – К., 2003. – 40 с.
26. Концептуальні засади та реформування освіти в Україні. – К.: Школяр, 1997. – 151с.
27. *Корнієнко О.М.* Національні цінності особистості: сутність та особливості їх формування: Автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 1998. – 18 с.
28. *Красовська О.О.* Виховання громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1999. – 20 с.
29. *Крупський І.В.* Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1996. – 29 с.
30. *Кухта М.І.* Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20-30-х років ХХ ст. (на матеріалах української педагогічної преси): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1998. – 20 с.
31. *Лаба С.Б.* Ідея української національної школи в педагогічній пресі на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Івано-Франківськ, 1994. – 19 с.
32. *Лебідь І.В.* Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методологічний аспект): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2002. – 21с.

33. *Лисенко Н.В., Лапко В.В.* Етнопедагогіка: Навчально-методичний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2003. – 85 с.
34. *Мельник І.М.* Проблеми народної школи і виховання в педагогічній пресі (за матеріалами західноукраїнських видань другої половини ХІХ – початку ХХ століття): Автореф. дис... канд. пед. наук. – Івано-Франківськ, 1997. – 18 с.
35. Ми є. Були. І будемо ми ! Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури: Навчально-методичний посібник / За ред. Н.Й.Волошиної. – К.: Ленвіт, 2003. – 215 с.
36. *Мілясевиц І.В.* Періодичні видання товариства «Українська школа» у Рівному (30-ті рр. ХХ ст.) /Українська періодика: історія і сучасність: Тези доп. і повід. Всеукр. наук.-теорет. конф. (9-10 грудня 1993 р.). Ред. кол.: М.М.Романюк та ін. – Львів, 1993. – С. 68–69.
37. *Москалець В.* Психологічне обґрунтування української школи. – Львів: Світ, 1994. – 119 с.
38. *Надибська О.Я.* Національне у самосвідомості особистості поліетнічного соціуму: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Одеса, 2002. – 19 с.
39. Національне виховання учнів засобами українського народознавства: Посібник для вчителів /За ред. Р.П.Скульського. – Івано-Франківськ, 1995. – 178 с.
40. *Остапенко Н.Ф., Сидоренко Н.М.* Від «Ради» і «Світла» до «Вільної української школи»: проблеми національної освіти на сторінках українських часописів Східної України (1905-1914) // Образ. – 2001. – С. 72–79.
41. *Павленко М.С.* Патріотичне виховання молодших школярів на матеріалах творчості Павла Тичини: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Умань, 2001. – 20с.
42. *Павх С.П.* Національне виховання учнів гімназії в процесі трудового навчання: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1996. – 16 с.
43. *Паламарчук Л.Б.* Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалі шкільних курсів географії): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1997. – 26 с.

44. *Панасенко Е.А.* Ідеал учителя у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Луганськ, 2001. – 20 с.
45. *Петронговський Р.Р.* Теорія і практика формування патріотизму старшокласників: Монографія /За ред. проф. М.В.Левківського. – Житомир: Полісся, 2003. – 128 с.
46. *Побірченко Н.С.* Проблеми освіти на сторінках часопису «Киевская старина» (1882-1906). – К.: Наук. світ, 2000. – 91с.
47. *Побірченко Н.С.* Шкільні проблеми на сторінках часопису «Основа» (1861-1862). – К.: Наук. світ, 1999. – 34 с.
48. *Пометун О., Ремех Т., Ламах Е.* Кроки до демократії: уроки громадянської освіти. – К.: АПН, 2001. – 128 с.
49. *Попова Д.А.* Формування загальнолюдських цінностей у старшокласників засобами масової інформації в сучасних умовах: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2002. – 20 с.
50. *Радевич-Винницький Я., Іванишин В.* Мова і нація: Тези про місце і роль мови в національному відродженні України. – 5-те вид. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 120 с.
51. *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.
52. *Рехтета Л.О.* Громадянське виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2003. – 20 с.
53. *Римаренко Ю.* Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.
54. *Ростимо патріотів: Збірник матеріалів з досвіду організації виховної роботи в професійно-технічних закладах Хмельниччини.* – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня, 2001. – 128 с.
55. *Рудь М.В.* Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону): Автореф. дис... канд. пед. наук. – Луганськ, 2002. – 20 с.

56. *Сележан Й. Ю.* Основи національного виховання (історичний, філософсько-релігійнознавчий аспекти): Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2004. – 320 с.
57. Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи: Методичний посібник для вчителів /За ред. Д.О.Тхоржевського. – К.: Видавничий відділ Т-ДПУ, 1999. – 296 с.
58. *Скрипка В.І.* Соціалізація учнівської молоді в умовах розбудови національної школи (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 1994. – 17 с.
59. *Стельмахович М.Г.* Народна педагогіка. – К., 1985.
60. *Ступарик Б.М.* Національна школа: витоки, становлення. – Івано-Франківськ: Галичина, 1992. – 192 с.
61. Тепло своїх долонь і розуму, і серця я Україні милій віддаю. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 48 с.
62. *Терещук А.І.* Позакласна робота в загальноосвітніх школах як засіб виховання національної самосвідомості учнів 5-8 класів (на прикладі трудового навчання): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2001. – 19 с.
63. *Тимошенко О.М.* Національна ідея як головний фактор національного відродження України: Автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 2000. – 24 с.
64. *Тимчук Л.І.* Іларій Карбулицький і функціонування педагогічних видань «Промінь» та «Каменярі» /Українська періодика: історія і сучасність /Доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27-28 листопада 1998 р.; За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1999. – С.572–574.
65. *Триняк М.В.* Спілкування українських школярів із зарубіжними однолітками як фактор формування рис громадянськості: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Х., 1999, – 18 с.
66. *Уайт П.* Громадянські чесноти і шкільна освіта: виховання громадян демократичного суспільства: /Пер. з англ. В.О.Коломієць. – К.: Вища шк., 2002. – 118 с.

67. Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф. 17-18 трав. 2002 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2002. – 740с.
68. Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – 292 с.
69. Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. четвертої Всеукр. наук.-теорет. конф. 19-20 грудня 1997 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1997. – 296 с.
70. Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. та повідомл. шостої Всеукр. наук.-теорет. конф. 11-13 трав. 2000 р. /За ред. М.М.Романюка. – Львів, 2000.- 562 с.
71. *Фасоля А.М.* Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9-11 класи): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2000. – 18 с.
72. *Фурса М.В.* Понятійно-структурний аналіз національної свідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Львів, 1996. – 23 с.
73. *Цвіркун В.М.* Формування світоглядних установок особи підліткового віку: Автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 2001. – 20 с.
74. *Чорнобай В.С.* Формування національної самосвідомості молодших підлітків засобами народної музично-пісенної творчості / в умовах взаємодії школи і клубних закладів /: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1993. – 24 с.
75. *Шандрук С.І.* Виховання ціннісних орієнтацій старшокласників засобами масової інформації: Автореф. дис... канд. пед. наук. – Луганськ, 2001. – 20 с.
76. *Швецова А.В.* Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу: Автореф. дис... д-ра філос. наук. – К., 1999. – 35 с.
77. *Шимановський М.М.* Формування у старшокласників громадянської позиції засобами суспільствознавчих дисциплін: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2003. – 20 с.

78. *Ярошенко А.О.* Формування духовних цінностей в сучасній вищій школі засобами гуманітарних наук: Автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 2003. – 17 с.
79. *Яцина О.А.* Проблема українізації школи на шпальтах національної періодики (1907-1914) /Українська періодика: історія і сучасність. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 70-річчю багатотиражної газети «Харківський університет». – Х.: Харківський державний університет, 1998. – С.79–83.